

Kirjasidoksia uuden ajan alussa – sitojat, vaikutteet ja koristeaiheet

Liia Rebane

Liia Rebane, *LVCREC – VENVS – IVDITT. Tallinner Bucheinbände zu Beginn der Frühen Neuzeit. Buchbinder, Einwirkungen und Verzierungen. University of Helsinki, Faculty of Arts 391, 2018.*
<http://urn.fi/URN:ISBN:978-9949-88-512-1>

LEKTIO.

Tutkimukseni kohdistuu satojen vuosien takaiseen aikaan, se keskittyy yhteen osaan ajan henkistä ja aineellista perintöä – kirjaan – ja käsittelee niitä materiaalisina esineinä, asettaen ne aikansa taiteelliseen ja yhteiskunnalliseen kontekstiin. Tämän tutkimuksen päähenkilö on siis kirja. Kuten usein tutkimuksissa, tässä ei kuitenkaan käsitellä kirjan sisältöä tai sen

Kuva 1. *Fede Cattolica*. Cesare Ripa, *Nova Iconologia Di Cesare Ripa [...]. Padova, 1618. Bayerische Staatsbibliothek München, 4 L.eleg.m. 178, S. 180, urn:nbn:de:bsb:12-bsb10522868-8*

kuvitusta, vaan tarkastellaan ja analysoidaan kirjan ulkoista muotoa.

Muistan yliopisto-opintojeni ajalta kirjahistorian kursseilta ensimmäisen tapaamisen niin sanotun vanhan kirjan kanssa. Tämä avasi äärimmäisen kiehtovan maailman – kirjan tekijät, tekstit, kuvat ja niiden tulkinta alkoivat kiehtoa minua. Vastaukset kysymykseen kirjan muodosta ja koristelusta olivat kuitenkin vaatimattomia. Kiinnostuin pienistä, melkein näkymättömistä hahmoista kirjankansissa ja siitä alkoi tämän tutkimuksen taival.

Väitöskirjassani käsitelen myöhäiskeskiajan ja uuden ajan alun kirjansidoksia, jotka ajoittuvat 1480-luvulta vuoteen 1600. Tutkimusaineisto koostuu Tallinnan kaupunginarkiston koristelluista nahkasidoksista sekä ryhmästä Tallinnan yliopiston kirjaston kokoelmaan kuuluvista sidoksia. Laajempi konteksti ja vertailumateriaali kattaa Belgian, Bruggen ja Antwerpenin ja muita paikkoja sekä Alankomaissa että Saksassa.

Tutkin kirjansidoksia kolmesta näkökulmasta: (1) ensimmäinen on empiirinen näkökulma, jossa mate-

FEDE CATTOLICA.

riaalista esinettä tutkitaan kodikologian periaatteita hyödyntäen; (2) toinen näkökulma on ikonografinen, ja siinä sidosten nahkaan painettuja pieniä, lähes huomaamattomia koristeluja tulkitaan ajan taiteen ja visuaalisen kulttuurin kehityksessä; (3) kolmantena katson sidostuotannon sosiaalista kontekstia: miten ja kuka on ne valmistanut, ketkä ovat sitoneet kirjat, minkälainen on ollut heidän yhteiskunnallinen statusensa sekä minkälaiset inhimilliset ja taloudelliset tekijät ovat vaikuttaneet sidosten tuotantoon.

Kirjansidostutkimusta on pääsääntöisesti tehty kirjastojen ja kirjahistorian piirissä, jossa sitä on käsitelty näiden alojen kapeana ja erikoisena tukitieteenä. Sisältönsä vuoksi kirjoilla on ideoiden välittäjän tehtävä, aineellisten ominaisuuksiensa takia ne kuuluvat materiaaliseen kulttuuriperintöön. Vaikka kirjansidoksilla sinänsä on oma tutkimushistoriansa, tutkimukseni on myös osa viime vuosikymmeninä laajentunutta esineisiin kohdistunutta uutta kiinnostusta. Esineitä on tutkittu kuin elollisia olentoja, perehtyen niiden ”elämäkertaan” tai kulkureitteihin. Eri lähtökohdista ammentavat tutkimukset ovat olleet osana luomassa ”materiaalista käännettä”, jossa esineet ovat nousseet keskeisemmälle paikalle taidehistoriankin kentällä. Ideoiden, ideologioiden ja aatteiden välittäjän roolin lisäksi kirjalla on ulkoasunsa ansiosta myös visuaalinen funktio, eritoten uniikkisidosten aikakaudella.

Materiaalisen kulttuurin tutkimuksen linjausten mu-

kaisesti esineiden on nähty olevan tärkeitä tekijöitä, suorastaan toimijoita, ihmisten välisessä vuorovaikutuksessa, muun muassa lahjana tai lahjoituksena, tai muuten vaikuttamassa ihmisten toimiin. Historian tutkimus niin ikään on nykyään hyväksynyt esineet paremmin osaksi historiantutkimusta, ja esineitä voidaan näin rinnastaa menneisyydestä kertoviin historiallisiin kirjallisiin lähteisiin. Omasta taidehistorian näkökulmastani esineet ovat samanaikaisesti sekä tutkimuksen kohteita että lähteitä niiden tutkimiseen. Esineet antavat tietoa yhteiskunnallisista yhteyksistä, esimerkiksi nimet kirjansidosten kansissa tai käsinkirjoitetut merkinnät saattavat kertoa kirjan alkuperästä tai sidosten välisistä suhteista.

Esineet toimivat myös identiteetin symboleina. Esimerkiksi ylimyksen arvokkaiden kirjansidosten kirjasto kertoo hänen älyllisen kiinnostuksensa kohteista, ja siten myös siitä, mitä hän haluaa itsestään ilmaista.

Tutkimukseni kohteita voi nimittää uniikkisidoksiksi, koska ne ovat käsityötä eikä yksikään niistä ei ole täsmällisesti samanlainen. Ylipäänsä sidokset ovat hyvin toisistaan poikkeavia, jopa silloin, kun niiden painokset kuuluvat samaan edition. Tästä voi mainita esimerkkinä 1500-luvun Saksin Dresdenin hovin kirjansitojen, Jakob Krausen ja Kaspar Meuserin valmistamat sidokset, joista esimerkkinä Meuserin kuusiosainen Christoph Fischerin Daavidin psalmtarin editio, jossa kaikki kuusi ovat erinäköisiä.

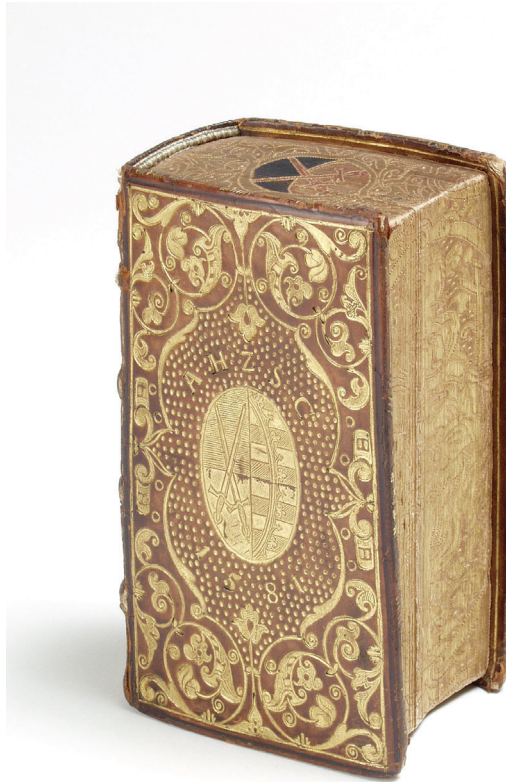
Sekä Kaspar Meuserin kuin hovisitojen katalogista käy ilmi, että psalmtarin edition ensimmäinen ja viides osa on peitetty punaiseksi värjättyllä nahalla, toinen ja neljäs on sidottu keltaiseen nahkaan ja lopulta kolmas ja kuudes ovat violetinsiniset. Kaikki kuusi osaa on koristeltu kultaustekniikalla. Tästä katalogista käy ilmi myös, että sitoilla oli Daavidin psalmtarin

Kuva 2. *Speranza*. Cesare Ripa, *Nova Iconologia Di Cesare Ripa* [...]. Padova, 1618. Bayerische Staatsbibliothek München, 4 L.eleg.m. 178, S. 491, [urn:nbn:de:bsb:vb:12-bsb10522868-8](https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:bsb:vb:12-bsb10522868-8)

editioita yhteensä yhdeksäntoista kappaletta, ja ne kaikki on sidottu erinäköisiksi, mutta paljon vaatimattoman näköisiksi kuin edellä mainitut. Kolmella värillä koristeltu sarja on edustavin ja kuului todennäköisesti Saksin vaaliruhtinaiden kirjastoon. Tästä editiosta erityisen mielenkiintoista on, että sarjan ensimmäinen jakso sijaitsee nykyään Kansalliskirjastossa Helsingissä. Ennen sitä kirja kuului Kuurinmaan herttuoiden kirjastoon ja myöhemmin Pietarin tiedeakatemiaan. Helsingin yliopiston kirjaston perustamisen yhteydessä vuonna 1829 saatiin iso kirjalahja Pietarin tiedeakatemialta, jossa oli myös tämä kirja. Miten ja miksi on käynyt niin, että kuusiosaisesta Saksin vaaliruhtinaan kirjastoon kuuluneesta editiosta on yksi osa joutunut toisiin käsiin? Minkälaiset suhteet ja syyt ovat aiheuttaneet sen? Edelleen, mitä on tapahtunut muille viidelle kirjalle? Samantapaisiin kysymyksiin olen etsinyt vastauksia tässä tutkimuksessa, mutta liittyen Tallinnan kaupunginarkiston kokoelmaan.

Historiallisten kirjasidosten metodologinen tutkimus sai alkunsa 1800-luvun lopussa ja 1900-luvun alkuvuosikymmenillä. Silloin käynnistyi sidosten kodikologinen tutkimus ja koristeluaiheiden vertailumetodin kehittäminen. Perustavanlaatuisiksi osoittautui grafiittipainannemetodi, joka mahdollistaa sidoksissa olevien koriste aiheiden vertailun sekä niiden ryhmitelyn koulukuntien mukaan. Yksi digitaalisen aikakauden tavoitteista on ollut kulttuuriperinnön elektronisen

Kuva 3. Loistosidos, joka edustaa italialais-ranskalaista sidontatyylä. Kirjan on sitionut vuonna 1581 Dresdenin hovin kirjansitoja Caspar Meuser. *Kirchengesang* [...]. Frankfurt, 1570. Vorderansicht. Foto: Deutsches Ledermuseum Offenbach.

saatavuuden parantaminen, ja tämä koskee myös kirjansidoksia ja koristeluaiheiden painanteita. Tähän mennessä useat painannekokoelmat on tallennettu sähköisiin tietokantoihin, jotka helpottavat mestareiden ja koulukuntien löytämisen sekä vertailumenetelmän käyttöä. Sidosten kuvailussa olen lähtenyt koristeluaiheiden painanteiden vertailumenetelmän lisäksi kodikologian periaatteista sekä tukeutunut arkistolähteisiin. Tutkimukseni perustuu pikemmin empiiris-analyttisiin kuin filosofis-teoreettisiin menetelmiin.

Kirjansidoksia on käsitelty kuin taideobjekteja. Yksi ensimmäisistä yrityksistä soveltaa taidehistoriallisia menetelmiä löytyy Wolfgang Günther Fischerin väitöskirjasta ja muista hänen julkaisuistaan, jotka ovat peräisin 1930-luvulta. Fischerin väitöskirja käynnisti kirjansidosten tutkimuksessa uuden aikakauden ja se on myös alan ensimmäinen väitöskirja. Hän käyttää sidosten tutkimuksessa ensisijaisesti formalistista, tyylikriittistä menetelmää. Fischer lähtee sidosten koristelun analysoinnissa Heinrich Wölfflinin tyylikategoriasta lineaarinen–maalauksellinen, tuoden ensimmäistä kertaa sidosten tutkimukseen taidehistoriallisia ja teoreettisia käsitteitä sekä termejä. Väitöskirjassaan Fischer ei ohita toisiakaan Wölfflinin tyylikategorioita, vaan hän myöntää, että jokaisessa tyylikaudessa on jo seuraavan kauden ilmiöitä, ja että Euroopan yhtenäisestä taiteellisesta tyylistä huolimatta kansalliset erityispiirteet voidaan erottaa. Fischer

rinnastaa kirjansidontataiteen muiden taiteiden, kuten maalaustaiteen, kanssa sekä nostaa kirjansidokset käyttötaidetta ylemmäksi. Samoin Fischer nimeää sidosten tutkijoita sidosten historioitsijoiksi ja Saksin 1500-luvun sijoja Jakob Krausea ja Kaspar Meuseria taiteilijoiksi. Fischerin julkaisuista alkaen alkoi tyylikriittisen menetelmän käyttäminen kirjansidosten esteettisen elementin tutkimuksessa.

Nykyaikana olemme tottuneet siihen, että kirjankannet nivoutuvat kirjan sisältöön, mutta uuden ajan alun kirjansidosten koristelu ei niin tehnyt. Pääsääntöisesti se heijasti pikemminkin tuolloisen yhteiskunnan olosuhteita – poliittisia tapahtumia, filosofisia ja taiteellisia suuntauksia. Sidosten koristelun tulkinta nivoutui aikakautensa kontekstiin, ja relevantiksi tuli ymmärtää miten ihmiset kokivat kuvat sekä kirjoissa että kirjankansissa sekä minkälaisessa kulttuuri- ja aatehistoriallisessa kehyksessä ne toimivat.

Uuden ajan alun sidosten koristelussa on selvät aihepiirit: kaanonin mukaan kuvatut kohtaukset Raamatusta opettavaisine teksteineen, sekulaarit mahtihenkilöiden symbolikuvat (esimerkiksi heraldiikan ja mottojen avulla), ornamenttiaiheet sekä allegoriset hahmot ja ilmiöiden personifikaatiot. Myöhäiskeskiajan sidosten ornamentaalinen koristelu kääntyi uuden ajan alussa, humanismin herätessä, figuratiivisen suuntaan. Varhaisen humanismin aate, joka korosti ihmistä kaiken mittana, ilmeni myös sidosten

Kuva 4. *Rechnungsbuch der Wetteherren 1521-1570*. Kuva: Ervin Sestverk. Tallinnan kaupunginarkisto. TLA, Best. 230, Verz. 1, Nr. Ad 41b.

koristelussa. 1500-luvun alkupuolella olivat suunnannäyttäjinä tunnetut embleemien kokoomateokset ja vuosisadan lopussa, vuonna 1593 ensimmäisen kerran ilmestynyt Cesare Ripan teos *Iconologia*. Yhä tänään hyödyllinen teos on ollut yhtenä tukikohtana ja apuvälineenä koristelukuvien selityksessä myös tässä tutkimuksessa.

Ripan teos sisältää lukemattomia personifikaatioiden kuvia ja niiden kuvailuja antiikista alkaen. Hän on kirjoittanut *Iconologiaan* päätyneitä kuvailuja vuosien 1580 ja 1600 välillä, ja ne kokoavat hyvin uuden ajan alun kulttuurin symboliajattelun. Ripalla on ollut monia esikuvia ja vaikutteiden antajia teokselleen, olennaisia ovat sekä aatekoulukunnat ennen järjestelmällistä kognitiivista rationalismia että Aristoteleen filosofiset kategoriat. Hänen teoksessaan on yhdellä ilmiöllä tai hahmolla monta erilaista personifikaatiota, ja näillä on myös erilaiset attribuutit sekä lopulta jopa toisenlainen sisällöllinen merkitys. Nämä ovat siis yhden ilmiön tai hahmon eri puolia tai ominaisuuksia. Tämä myötäilee aristoteelista perinnettä, jossa yhden ilmiön erilaiset aspektit voivat tarjota uusia tulkintamahdollisuuksia. Näin on esimerkiksi teologisilla hyveillä, kuten Fideksellä eli uskolla ja Spesillä eli toivolla seitsemän toisistaan poikkeavaa tulkintaa.

Kirjansidosten koristelussa personifikaatiot esiintivät rinnakkain maallisten ruhtinaiden kuvien kanssa. Poliittisen propagandan, jota tänään kutsutaan vies-

tinnäksi, yhtenä esimerkkinä voi mainita Antwerpenin koulukuntaan kuuluvan Tallinnan kaupunginarkiston sidoksen, jossa on kuvio Saksalais-roomalaisen keisarikunnan hallitsijasta, Kaarle viidennestä. Keisarin muotokuvalla koristeltujen sidosten herätteenä on ollut aikakautensa mahtimies ja hänen politiikkansa. Tämän sidoksen koristelun esikuvina ovat olleet metallirahat, maalaukset, graafiset lehdet sekä painografiikka. Antwerpenin sidoksissa usein esiintyvä Kaarle viidennen puolivartalokuva, jossa hänellä on nostettu miekka, viittaa yhtenäisen esikuvan olemassaoloon. Samoin sidosten kaanoniksi on kehittynyt kuvaohjelma, jossa keisarin puolivartalokuva on mitalinmuotoisessa kehyksessä ja johon on lisätty keisarin motto Herakleen pylväiden kanssa. Todennäköisiä inspiraation lähteitä tulee etsiä 1500-luvun Antwerpenin painografiikasta sekä näille esikuvina olleista maalauksista.

Tallinnan kaupunginarkiston sidoskokoelmaa tarkastellessa voi sanoa, että se on moni-ilmeinen ja heterogeeninen kokonaisuus. Tämä puhuu sen puolesta, että siellä on monen mestarin tekemiä kirjansidoksia. Tallinnassa toimineista mestareista tiedetään, että 1500-luvun alkupuoliskon kirjansitojat kuuluivat pääosin papistoon, jonka päätehtävä oli palvella seurakuntaa ja jotka sitten tekivät tavallaan sivutyönään kirjansidoksia. Myöhemmin sitojat olivat pääasiassa kirjakauppiaita ja/tai ammattimaisia kirjansitojia.

Kuva 5. *Niedergerichtsprotokolle in Kriminalsachen aus den Jahren 1605-1655.* Kuva: Ervin Sestverk. Tallinnan kaupunginarkisto. TLA, Best. 230, Verz. 1, Nr. Aa 44b.

Kirjansitojat kuten muutkin käsityöläiset harjoittivat liikkuvaa elämäntapaa, joka riippui työn määrästä ja moninaisista järjestelyistä. Kaupungeissa työskenteli eri maalaisia käsityöläisiä, jotka matkustivat eteenpäin työn perässä. Täten heidän käsialaansa edustavaa tuotantoa on säilynyt siellä, missä he opiskelivat tai tekivät tilaustöitä ja toisaalta heidän mukanaan kulki tieto paikallisista käsityömenetelmistä eteenpäin.

Tallinnan kaupunginarkistossa on säilynyt erään kirjansitojan sekä kirjakauppiaan, David Grundin, inventaario, joka ajoittuu vuoteen 1597. Se paljastaa monta aiemmin tuntematonta asiaa. Yksi mielenkiintoinen löytö siinä on valmiiden kirjojen luettelon joukossa olevat niin sanotut loistosidokset, jotka edustavat italialais-ranskalaista sidontatyyliä. Tähän asti on arveltu, että tämä oli Tallinnassa tuntematon tyyli, tai mikäli tieto senkaltaisista sidoksista olisikin ollut, niitä ei kalleutensa vuoksi tilattu. Tätä ajatusta tuki se, että Tallinnan kokoelmissa ei ole säilynyt tämän tyyppisiä kirjansidoksia. David Grundin inventaariossa on kuitenkin luetteloitu kaikkiaan neljäkymmentäyksi loistosidosta, jotka enimmäkseen ovat rukouskirjoja. Tieto näistä sidoksista on luettelossa valmiiden kirjojen osassa, mikä näyttää, että näitä loistosidoksia ostettiin valmiina ulkomailta. Tämä herättää kysymyksen, tekivätkö tallinnalaiset sitojat loistosidoksia ja mikäli eivät tehneet, niin miksi? Italialais-ranskalainen sidostyyli tarvitsee hyvinkin taitavan mestarin kättä ja

koulutus tähän oli aikaa vievää ja monimutkaista. On mahdollista, että Tallinnassa ei ollut silloin riittävän taitavia mestareita ja tämä lienee myös syy siihen, että sen tyyllisiä kirjoja pikemminkin ostettiin ulkomailta. Toinen syy on myös se, että loistosidoksia valmistettiin huomattavasti vähemmän kuin sokeapainotekniikalla koristeltu sidoksia. Tämä käy ilmi myös kyseessä olevasta Grundin inventaariosta: sidottujen kirjojen joukossa on noin viidesosa kullattuja loistosidoksia ja koko kirjajäämistöstä vain yksi kahdeksastoistaosa.

Tutkimukseni alussa tavoitteenani oli koota tiedot tallinnalaisista kirjansitojista sekä löytää heidän tekemänsä sidokset. Fragmentaaraisesti säilyneistä tiedoista johtuen tavoitteeni tuli saavutettua vain osittain. Tietoa on ollut mahdollista koota joko mestareista tai kirjansidoksista erikseen, ainoastaan muutamassa harvassa tapauksessa molemmista yhdessä. Yksi väitöskirjan tärkeimmistä tuloksista on yhteyksien löytäminen muihin kokoelmiin. Osa kirjansidoksista, joita on pidetty paikallisten mestareiden tuotantona, johtavatkin mestareihin tai koulukuntiin kauas Tallinnan ulkopuolelle. Olen löytänyt Tallinnan kaupunginarkistossa olevien sidosten yhteydet Bruggen ja Antwerpenin koulukuntiin. Olen attribuoinut nämä sidokset nimeltä tunnettuihin koulukuntien mestareihin. Samoin olen havainnut, että analysoidulla kokoelmalla ovat vahvat yhteydet saksalaiseen kulttuuripiiriin, mutta myös Alankomaiden kaupun-

keihin, joista on peräisin suurimmat määrät valmiita kirjansidoksia.

Tallinnan kaupunginarkiston kokoelman perusteella ei ole mahdollista väittää, että 1500-luvulla olisi ollut selvästi havaittava vakiintunut paikallinen sidontatyyli, jota paikalliset mestarit olisivat noudattaneet.

Tutkimuksessani olen käsitellyt kirjansidosten kokoelmaa, josta on tähän asti puuttunut analyttinen kokonaistarkastelu. Yksi tutkimuksen tuloksista on koulukuntien mukaan jäsenetty kirjansidosten luettelo, johon kuuluvat myös koristeluaiheiden painanteet. Olen tulkinnut koristeaiheita ikonografisesta näkökulmasta ja löytänyt vertailuesimerkkejä kuvataiteesta. Olen attribuoinut kirjansidoksia koulukunnille ja mestareille sekä koonnut nyt saatavissa olevan tiedon 1500-luvun tallinnalaisista kirjansitojista.

FT Liia Rebane on tutkinut historiallisia kirjansidoksia sekä Virossa että muualla, löytänyt yhteyksiä koulukuntien välillä ja julkaissut aiheesta monia artikkeleita. Hän työskentelee museoalalla. Väitöskirja *Lvcrec –Venvs – Ivditt. Tallinner Buchebände Zu Beginn Der Frühen Neuzeit. Buchbinder, Einwirkungen und Verzierungen* tarkastettiin Helsingin yliopistossa kesäkuussa 2018. Vastaväittäjänä toimi FT, dos. yliopistotutkija Hanna Pirinen (Jyväskylän yliopisto).

